

Міністерство освіти і науки України
ВБО Український фонд «Благополуччя дітей»

КОДЕКС БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Методичний посібник

Київ – 2018

УДК
ББК

Автори-упорядники: **Цюман Тетяна Петрівна**, канд. пед. наук, доц., доц. каф. загальної, вікової та педагогічної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка; **Бойчук Наталія Іванівна**, практичний психолог ЗОШ № 2 I-II ступеня м. Копичинці Тернопільської області.

Рецензенти:

Чопик С.В., канд. психол. наук, доц. каф. практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету,

Журавель Т.В., канд. пед. наук, доц. каф. соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка, голова виконкому Всеукраїнського громадського центру «Волонтер».

За загальною редакцією **Цюман Т. П.**

Схвалено Міністерством освіти і науки України (протокол № 2 від 13 червня 2018 р.)

Рекомендовано Вченою радою Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 2 від 25 квітня 2018 р.)

Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Цюман Т. П. – К. : ??? – 2018. – 56 с.

Підготовка та видання матеріалів здійснені в рамках проекту «Попередження сексуального насильства та сексуальної експлуатації дітей у країнах Центральної та Східної Європи – комплексний підхід», впровадженого Українським фондом «Благополуччя дітей» у партнерстві з Фондацією «Даємо дітям силу» (Польща) за фінансової підтримки OAK Foundation (Швейцарія).

Видання буде корисним адміністраціям закладів освіти, педагогам, практичним психологам, соціальним педагогам, батькам, а також усім, хто працює у сфері попередження насильства над дітьми.

The materials were developed and published in the frame of the project “Prevention of child sexual abuse and sexual exploitation in Central and Eastern Europe - comprehensive approach” implemented by Child Well-Being Fund Ukraine in partnership with Empowering Children Foundation (Poland) with the financial support of OAK Foundation.

The publication will be useful for school administration, pedagogues, applied psychologists, parents and for all persons who work in the sphere of child abuse prevention.

УДК
ББК
ISBN

© Український фонд «Благополуччя дітей»

Усі права захищено. Відповідальність за зміст публікації несе винятково Український фонд «Благополуччя дітей». Думки, висловлені в публікації, не обов'язково збігаються з точкою зору донора.

ЗМІСТ

Передмова	... 4
I. Вивчаємо	... 7
II. Аналізуємо	... 13
III. Розробляємо	... 19
IV. Підтримуємо	... 27
Додатки	... 37
Глосарій понять і термінів	... 54
Список використаних джерел	... 55

ПЕРЕДМОВА

Основними ідеями сучасної освіти, що підтримуються і поширюються Міжнародною організацією ЮНІСЕФ, є ідеї забезпечення прав, свобод та інтересів дітей, представлені в концепції програми «Школа доброзичливого ставлення до дитини» («Child-friendly schools») [12].

Вже ні для кого не таємниця, що суспільний запит спрямований на школу, яка є не тільки місцем, де дітей навчають, а, насамперед, простором для їхнього повноцінного розвитку, осередком успішних, креативних і щасливих людей. Такий оміряний навчальний заклад можливий лише в атмосфері фізичного комфорту, сприятливого соціального та психологічного клімату, що підтримує особистість, яка розвивається, вчасно реагує на її потреби та з повагою ставиться до її особливостей.

Реформа освіти в Україні набирає обертів. З огляду на процес децентралізації влади, перед територіальними громадами постає питання і управління освітою. Створення ефективної системи освіти є завданням складним і надзвичайно відповідальним. Тому для освітян важливо мати дієвий інструментарій для цієї роботи. Ним може стати документ закладу «Кодекс безпечного освітнього середовища» (далі – КБОС).

Головною метою КБОС у закладі є навчання дітей і дорослих безпечній взаємодії у навчально-виховному процесі, а також захист дітей від насильства та зловживань з боку однолітків і дорослих (батьків, опікунів або працівників навчальних закладів).

Він реалізується завдяки розробці та запровадженню закладом освіти критеріїв безпеки дітей і дорослих, знайомству з особливостями функціонування безпечного освітнього середовища. Водночас КБОС передбачає навчання школярів, батьків, працівників закладів освіти правилам безпечної поведінки особистості, формування навичок уникнення потенційних ризиків і небезпек, а також навичок подолання труднощів у власному житті.

У лютому 2017 р. Український фонд «Благополуччя дітей» у рамках проекту «Попередження сексуального насильства та сексуальної експлуатації дітей у країнах Центральної та Східної Європи», що впроваджує ВБО Український фонд «Благополуччя дітей» у партнерстві з Фондацією «Даємо дітям силу» (Польща) за фінансової підтримки ОАК Foundation, в активній співпраці з представниками закладів загальної середньої освіти розпочав роботу з розробки та апробації КБОС.

Цей методичний посібник складається з чотирьох частин, кожна з яких є продовженням попередньої та скомпонована у вигляді питань і відповідей. У першій частині міститься інформація, яка допоможе проаналізувати теоретичні та практичні підходи до освітнього середовища, визначити складові безпечного освітнього середовища. Частина друга покликана допомогти розібратись у тому, що таке КБОС, визначити його роль у навчально-виховному процесі, ризики та небезпеки, які виникають у процесі навчання, а також яким чином він допоможе шкільній громаді. Повний алгоритм розробки документа закладу освіти КБОС представлено у третьому розділі. Крім того, у ньому міститься інформація, яка стосується питань структури КБОС, ролі навчання шкільної громади: учнів, батьків, працівників закладу, як важливого складового елементу алгоритму розробки КБОС. Актуальним питанням моніторингу положень КБОС присвячено четвертий розділ рекомендацій. Проаналізовано також особливості створення та використання контрольного списку, як важливої складової здійснення моніторингу над положеннями документа закладу освіти. У додатках містяться приклади вже розроблених документів авторства польських колег. У методичних рекомендаціях міститься глосарій термінів і понять, які стануть у нагоді для кращо-

го розуміння положень документа закладу освіти «Кодекса безпечного освітнього середовища».

Ми щиро вдячні заступникам директорів з виховної роботи, практичним психологам, соціальним педагогам з дев'яти шкіл та навчально-виховних комплексів Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Івано-Франківської, Київської, Черкаської областей України за активну підтримку ідеї створення КБОС, слухні рекомендації на етапі апробації методичних матеріалів і натхненність у впровадженні документа у своїх закладах освіти.

Маємо надію, що позитивний досвід активних освітян щодо впровадження КБОС, наблизить нову українську школу до сучасних зразків інноваційних освітніх практик.

Особливу подяку висловлюємо школярам і школяркам, педагогам і батькам, які брали участь у розробці документів своїх закладів освіти. Їхня активна зацікавленість і включеність у роботу стали справжнім стимулом для результату.

Тетяна Цюман

РОЗДІЛ I

ВИВЧАЄМО

У цьому розділі Ви дізнаєтесь:

- » які підходи існують до тлумачення поняття «безпека»;
- » що таке безпечне освітнє середовище та які його складові;
- » яку роль відіграє безпечне освітнє середовище у реаліях сучасного світу.

Безпека – це процес, а не результат.

Брюс Шнайєр

Ми усі є свідками активізації таких негативних явищ серед учнівської молоді, як насильство, кібертретирування, секстинг, булінг тощо, що не може не викликати стурбованості й посиленої уваги широких кіл громадськості, освітян, батьків у більшості країн світу.

Цілком логічно, що виникає необхідність захистити, убезпечити, попередити наслідки впливу на особистість несприятливих факторів і чинників. Особливо це актуально для освітнього закладу, адже будь-яке соціальне середовище, зокрема й освітнє, впливає на перебіг у ньому життєдіяльності людини, оскільки складається із сукупності матеріальних ресурсів, психологічних факторів, міжособистісних відносин.

Для дітей і молоді несприятливі впливи середовища виявляються, насамперед, у вигляді складних ситуацій у міжособистісному спілкуванні (конфліктів з батьками, друзями, вчителями, непорозумінні з оточуючими тощо), проявах психологічного та емоційного насильства (ігноруванні, приниженні, погрозах, недобррозичливому ставленні тощо), дії несприятливих факторів, пов'язаних з процесом навчання.

1.1. ЩО ТАКЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ?

Сьогодні суспільство бажає бачити школу не лише одним з освітніх ресурсів, а, скоріше, простором розвитку та співпраці як всередині, так і по відношенню до зовнішнього світу.

Сучасне освітнє середовище створює неповторне індивідуалізоване та персоналізоване враження, де у кожного є можливість відшукати себе. Середовище школи – це місце, де зустрічаються та взаємодіють не лише учні, вчителі, навколишні мешканці та гості школи, де відбуваються не лише уроки, цікаві зустрічі, свята та концерти, але й лекції та семінари, діють відкриті лабораторії та майстерні у різних галузях науки, мистецтва та технологій.

Вітчизняні та зарубіжні науковці й практики трактують освітнє середовище, як частину життєвого, соціального середовища людини, яка виявляється у сукупності усіх освітніх факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на особистість у процесах навчання, виховання та розвитку; є певним виховним простором, в якому здійснюється розвиток особистості.

До уваги!

Освітнє середовище вивчали як зарубіжні (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, М. Турвей, В.А. Ясвін та інші), так і вітчизняні (Г.О. Балл, І.Д. Бех, Є.В. Бондаревська, С.Ю. Максимова, О.М. Пехота, В.В. Рибалка, В.А. Семиченко, В.В. Серіков, С.О. Сисоєва та інші) дослідники. З точки зору розробки КБОС, цікавим є підхід зарубіжного науковця В.А. Ясвіна, який вважає, що освітнє середовище – це характеристика життя всередині освітнього закладу, система впливів і умов формування особистості, а також система можливостей для розвитку особистості, які містяться у соціальному та просторово-предметному оточенні.

Водночас у сучасних швидкозмінних умовах освітнє середовище навчального закладу не є ізольованим від зовнішніх і внутрішніх факторів, їх впливу, які можуть мати як позитивний результат, так і містити загрози, небезпеки та ризики, які можуть сприяти деструктивним змінам у ньому. Для протидії таким змінам, необхідно, щоб освітнє середовище навчального закладу було захищеним, безпечним.

Що таке безпечне освітнє середовище?

Відсутність єдиного визначення поняття «безпека освітнього середовища» зумовлена існуванням різних підходів до розуміння його сутності. Йдеться і про психологічний, і про екологічний, і про інформаційний аспекти цього поняття.

Так, дослідники, які вивчають коло проблем, пов'язаних з питанням психологічної безпеки освітнього середовища, вважають, що психотравмуючі ситуації прямо чи опосередковано впливають на фізичне і психічне здоров'я особистості. Зокрема, до психотравмуючих ситуацій у навчальному процесі освітнього закладу можна віднести:

- ❖ конфлікти у стосунках вчитель – учень, учень – учень, учень – батьки тощо;
- ❖ проблема адаптації в освітньому середовищі;
- ❖ атмосфера конкуренції між однолітками;
- ❖ надмірна вимогливість педагогів тощо.

Якщо взяти до уваги екологічний аспект безпеки освітнього середовища, то тут варто звернути увагу на дослідження С. Совгіри, яка під екологічно безпечним освітнім середовищем розуміє «систему психолого-педагогічних умов, впливів і можливостей, які забезпечують захищеність особистості від негативного впливу екологічних факторів, що визначають оптимальність взаємодії зі світом природи» [13, с. 3].

Не менш важливим є й інформаційна частина безпеки освітнього середовища, яка, на думку Н. Кириленко, через застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті здійснює масовий, глобальний вплив на особистість [6, с. 150]. Серед негативного впливу інформації на сучасне освітнє середовище авторка виокремлює: відсутність належних механізмів контролю якості інформації, доступної через сучасні телекомунікаційні технології, що породжує проникнення в освітній простір великого обсягу недостовірної інформації; неконтрольоване проникнення інформації сумнівного, агресивного змісту, яка може сприяти виникненню насильства, булінгу, кібербулінгу тощо.

Таким чином, безпечне освітнє середовище – це стан освітнього середовища, в якому: наявні безпечні умови навчання та праці, комфортна міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів і батьків, відсутні будь-які прояви насильства та є достатні ресурси для їх запобігання, а також дотримано прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу.

Що впливає на безпечне освітнє середовище?

1. *Якість міжособистісних відносин – позитивні фактори* (довіра, доброзичливість, схвалення, толерантність); *негативні фактори* (агресивність, конфліктність, ворожість, маніпулятивність).

2. *Захищеність в освітньому середовищі* – оцінка відсутності насильства у всіх його видах, формах для всіх учасників освітнього простору.

До уваги!

Найчастіше жертвами насильства стають певні категорії дітей. Зокрема, діти, які мають фізичні недоліки, особливості зовнішності та (або) поведінки, низький інтелект і труднощі в навчанні, страждають від хвороб, відчувають страх перед школою, мають погані соціальні навички або не мають досвіду життя в колективі (так звані «домашні діти») тощо.

Для того, щоб унеможливити насильство та створити безпечне освітнє середовище, кожен учасник навчально-виховного процесу повинен мати уявлення не тільки про те, що вважається насильством, але й про те, як мінімізувати ризики та небезпеки, і в результаті, створити умови для внутрішньої безпеки та безпеки референтного довкілля. А це стає можливим лише завдяки спільній цілеспрямованій діяльності педагогів, учнів і батьків.

3. *Комфортність в освітньому середовищі* – оцінка емоцій, почуттів та домінуючих переживань у процесі взаємодії дорослих і дітей в освітньому середовищі закладу.

Нерозвиненість системи психологічної допомоги в освітній установі може призвести до неефективного психологічного супроводу дитини, а у педагогів – емоційного вигорання і, як наслідок, спричинити професійну деформацію, що і в першому і в другому випадку створить серйозну загрозу психічному здоров'ю особистості.

4. *Задоволеність освітнім середовищем* – задоволення базових потреб дитини у:
  - допомозі та підтримці;
  - збереженні та підвищенні її самооцінки;
  - пізнанні та діяльності;
  - розвитку здібностей і можливостей.

Основними характеристиками процесу взаємодії всіх учасників освітнього середовища є особистісно-довірливе спілкування, а його відсутність спричиняє досить негативні наслідки (емоційний дискомфорт, небажання висловлювати свою точку зору, думку, негативне ставлення до себе, втрата особистої гідності, небажання звертатися по допомогу, ігнорування особистих проблем і труднощів оточуючих дітей і дорослих, неуважність до прохань і пропозицій).

Які є принципи безпечного освітнього середовища?

- ❖ **Принцип домінування життя людини як головної цінності**, що визначає модель мінімальної (необхідної) безпеки, максимально усуває ризики, що загрожують життю як дітей, так і дорослих.
- ❖ **Принцип регіональної специфіки** передбачає під час організації системи безпеки освітнього середовища школи облік небезпек і можливих надзвичайних ситуацій конкретного регіону (міста, області, району).
- ❖ **Принцип комплексності оцінки небезпек (ризиків)**, що задає методiku оцінки різних педагогічних (освітніх) ризиків (зовнішніх і внутрішніх) на основі комплексного, системно-синергетичного підходів.
- ❖ **Принцип міні-макса**, що визначає досягнення максимального ефекту безпеки при наявності мінімуму ресурсного забезпечення.
- ❖ **Принцип максимальної ефективності** управління системою заходів і створених педагогічних умов, спрямованих на забезпечення максимальної безпеки освітнього середовища і школи, як соціального інституту в цілому.

Робота над створенням освітнього середовища не припиняється з досягненням певного результату. Насамперед, це безперервний процес реагування на нові виклики життя, пошук нових можливостей, ресурсів, генерування нових ідей і правил. Водночас необхідно, щоб всі учасники цього процесу усвідомлювали спільну відповідальність, мали вміння, бажання та добру волю для такої співпраці.

РОЗДІЛ II

У цьому розділі Ви дізнаєтесь:

- » що таке документ закладу освіти «Кодекс безпечного освітнього середовища» та для чого він потрібен;
- » які проблеми він може допомогти вирішити у навчальному закладі;
- » яким чином можна використати КБОС в контексті соціального навчання та формування особистої гідності, безпеки життя та громадянської позиції учасників навчально-виховного процесу у загальноосвітньому закладі.

2.1. ЩО ТАКЕ КБОС?

Нині функціонування освітніх закладів регулюється значною кількістю нормативних документів державного, обласного та районного рівнів, які охоплюють різні сфери їхньої діяльності: навчальну, виховну, методичну, адміністративну, фінансову, господарську тощо. Кожен з них, у свою чергу, покликаний максимально допомогти педагогічним працівникам сумлінно виконувати свої професійні обов'язки, учням у комфортних умовах оволодівати важливими для майбутнього життя знаннями, а батькам бути активними учасниками навчально-виховного процесу.

Не оминули нормативні документи і питання безпеки учасників освітнього процесу. Проте, на жаль, питання, які вони охоплюють, стосуються лише педагогічних працівників.

Водночас, як засвідчує практика, у документах часто бракує інформації щодо процедури втручання у випадках фізичної, психологічної чи соціальної загрози для учнів, вчителів, батьків і персоналу школи.

Специфіка місцевості, де розташований навчальний заклад, контингент учнів, матеріально-технічна складова закладу роблять освітнє середовище кожної школи особливим, з неповторним освітнім дизайном, який потребує індивідуальних підходів і практичних рішень. Відповідно, і в питаннях реагування на специфічні ризики та загрози під час навчально-виховного процесу будуть присутні відмінності, які не завжди прописані в існуючих нормативних документах.

Тому одним з варіантів компенсувати прогалини, які зустрічаються в системі захисту та безпеки особистості у навчальному закладі, є створення та запровадження КБОС. Сьогодні існує позитивний зарубіжний досвід створення у навчальних закладах подібних внутрішніх документів, у яких прописані правила закладу в сфері популяризації безпечного освітнього середовища.

Що собою являє КБОС?

КБОС – це документ закладу освіти, який повинен регулювати всі напрями діяльності закладу щодо порушень прав особистості на безпеку, а також питання її підтримки та втручання в ситуації, коли може виникати загроза її життю, здоров'ю та благополуччю.

У ньому мають бути прописані конкретні дії, що стосуються, насамперед, захисту дітей від різного роду загроз, ризиків під час перебування в навчальному закладі, а також чіткі рекомендації щодо забезпечення учням і вчителям комфортних умов життєдіяльності.

КБОС передбачає визначення критеріїв фізичної, психологічної, соціальної, інформаційної безпеки учнів, відповідно до яких розробляються конкретні дії, чітко визначаються заходи, процедури, які допоможуть учасникам освітнього процесу у випадках виявлення ризиків і загроз.

Реалізація КБОС стає можливою за умови проведення спеціального навчання (воно може бути внутрішнім, зовнішнім або через мережу Інтернет) для усіх учасників освітнього процесу навчального закладу. Зокрема, для учителів і батьків навчання передбачає набуття знань і навичок, необхідних для створення та підтримки безпечних умов, нейтралізації тих ризиків і загроз, які можуть виникнути під час освітнього процесу. Отже, розпочинаючи таке навчання, варто окреслити коло питань, які будуть порушуватись у навчальних програмах з розробки документа закладу.

Підготовка до розробки КБОС не повинна оминати і навчання школярів. Так, у навчанні школярів варто передбачити теми, спрямовані на розвиток навичок уникнення потенційних небезпек, з якими вони можуть зустрітись як у реальному житті, так і в мережі Інтернет, а також на розвиток навичок подолання труднощів у своєму житті.

До уваги!

Орієнтовний перелік тем для навчання учнів:

- Як протистояти тиску та відстоювати власну позицію.
- Моя поведінка в конфлікті/небезпечній ситуації.

- Як будувати стосунки з однолітками.
- Правила безпеки в Інтернеті.
- Вчимося розуміти один одного.
- Як адаптуватися до нових умов/незнайомої ситуації.
- Насильство. Як його уникнути?
- Взаєморозуміння – гарантія твоєї безпеки.
- Маніпуляції та захист від них.
- Для чого потрібна конкуренція в групі?
- Вчимося довіряти один одному.
- Безпечна школа. Маски булінгу.
- Конфлікт і взаємодія.

До уваги!

Орієнтовний перелік тем для навчання батьків:

- Булінг у школі: як діяти батькам?
- Школа, батьки, діти – як сформувати взаємини?
- Безпечний Інтернет.
- Як спілкуватися з власною дитиною? (Мистецтво ефективного спілкування з дитиною).
- Попередження насильства, жорстокості в сім'ї або дитинство починається з любові.
- Як правильно подолати свою та чужу агресію?
- Методи позитивної дисципліни.
- Як навчитися довіряти власній дитині або поговоримо про довіру.
- П'ять шляхів до серця дитини.
- Поняття безпеки. Безпека освітнього середовища.

До уваги!

Орієнтовний перелік тем для навчання вчителів:

- Цькування у школі: як лікувати клас від булінгу.
- Особливості підтримки дітей і їхніх сімей у ситуації домашнього насильства.

- Законодавство з питань протидії насильству над дітьми.
- Як уникати конфліктів з учнями?
- Педагогіка партнерства.
- Як подолати агресію учнів?
- Як згуртувати/здружити колектив?
- Майстерність педагогічного спілкування.
- Безпечне освітнє середовище.
- Принципи захисту особистих даних учнів, їх зображень.

Таким чином, розробляються положення КБОС усіма учасниками освітнього процесу (учнями, учителями, батьками), із врахуванням потреб кожної групи, а отже, і виконуватися теж повинні усіма.

Проте слід зауважити, що жодна школа не може запровадити одночасно всі правила, тому дуже важливо розробити план із зазначенням пріоритетів і строків виконання. План має бути реалістичним і пристосованим до особливостей кожної окремої школи.

Якщо ж усі визначені у КБОС вимоги виконуватимуться, тоді навчальний заклад стане безпечним місцем, де будь-яка ризикована, небезпечна ситуація швидко виявляється та вживаються необхідні заходи для захисту особистості від фізичних, психологічних і соціальних ризиків та загроз.

Основні завдання, які покликаний виконувати КБОС у закладі освіти:

- ❖ виявити чинники, які перешкоджають безпеці учасників освітнього процесу;
- ❖ відпрацювати систему узгоджених поглядів і уявлень учнів, педагогів, психологів, батьків на освітнє середовище школи;
- ❖ обґрунтувати умови організації безпечного освітнього середовища та вимоги (критерії) до його ефективної організації для кожного учасника освітнього процесу;
- ❖ скласти мінімальну та доступну програму навчання для учнів, педагогів, батьків;

- ❖ сформулювати конкретні рекомендації учням, педагогічним працівникам, адміністрації школи, батькам щодо організації безпечного середовища в навчальному закладі.

Таким чином, КБОС:

- ❖ містить конкретні та чіткі правила поведінки усіх учасників освітнього процесу у навчальному закладі (*мої права закінчуються там, де починаються твої права*);
- ❖ допомагає виявити небезпечні ситуації та належно реагувати на них, запроваджуючи чіткі процедури втручання (*що і коли потрібно робити, хто повинен робити, до кого звернутися, які документи оформити, за яким зразком*). Зокрема, у випадках, коли необхідно оперативно прореагувати та втрутитися в ситуацію (*насильство зі сторони батьків, опікунів, учителів, конфлікти між учнями, булінг тощо*);
- ❖ забезпечує виконання вимог законодавства щодо гарантування безпеки усім учасникам навчально-виховного процесу закладу.

РОЗДІЛ III

РЕАЛІЗУЄМО

У цьому розділі Ви дізнаєтесь:

- » які етапи є важливими для розробки документа закладу освіти «Кодекса безпечного освітнього середовища»;
- » як і кому організувати робочу групу для розробки документа закладу освіти;
- » що таке внутрішній аудит навчального закладу та як його провести;
- » якою є структура КБОС;
- » що потрібно врахувати під час реалізації КБОС у закладі освіти.

3.1. АЛГОРИТМ РОЗРОБКИ КБОС

Робота над створенням КБОС – процес тривалий і вимагає проходження низки етапів.

Крок 1. Створення робочої групи

Для розробки документа необхідно створити робочу групу та включити до її складу представників учнівського активу, батьківського комітету школи та педагогічного колективу.

До уваги!

Члени робочої групи мають представляти різні ланки середовища закладу освіти: початкову школу, середню та старшу. Це обумовлено тим, що у кожній віковій групі є різні потреби, захоплення, референтні особи, вони різняться психологічними особливостями, а тому потребують детального аналізу та опрацювання.

У процесі розробки КБОС *робоча група* виконує такі завдання:

- оцінює у цілому реальну ситуацію щодо ризиків, загроз і безпеки у навчальному закладі;
- розробляє основні правила, процедури для забезпечення у школі комфортних умов навчання учнів, праці педагогів і персоналу закладу;
- визначає переваги використання відповідних правил і процедур для закладу в цілому, його працівників, а також для дітей та їхніх родин;
- розглядає всі зв'язки між КБОС, вже існуючими правилами (наприклад, у *Статуті школи*) та нормативними документами (зокрема, з питань охорони здоров'я, техніки безпеки, дисципліни у класі на уроці та на перерві).

Крок 2. Проведення аудиту

Після створення робоча група приступає до проведення внутрішнього аудиту навчального закладу.

До уваги!

Внутрішній аудит навчального закладу – оцінка реальної ситуації (*сильні та слабкі сторони, ризики та небезпеки, можливості закладу*) щодо безпеки та захисту осіб, які задіяні у навчально-виховному процесі закладу освіти; ретельний аналіз проблем закладу освіти.

До уваги!

Очолити робочу групу для проведення аудиту можуть:

- заступник директора з виховної роботи;
- практичний психолог або соціальний педагог;
- голова батьківського комітету або активний член батьківського комітету навчального закладу.

Важливо, щоб особа, яка стане керівником робочої групи з підготовки внутрішнього аудиту, мала насагу до активної роботи, орієнтувалась у нормативних документах, які регламентують роботу закладу, розумілася на активних методах роботи з групою та користувалась довірою в учнів і педагогічного колективу.

При проведенні внутрішнього аудиту навчального закладу, необхідно враховувати таке:

- що вже зроблено у навчальному закладі для безпеки своїх учнів, педагогічних та інших працівників закладу (*сильні сторони*);
- які стосунки переважають між вчителями та учнями, між школярами;
- які є потреби в учнів, вчителів та інших працівників закладу.

До уваги!

Під час внутрішнього аудиту навчального закладу варто розглядати поняття «безпеки», як комплексне, що включає фізичну, соціальну, психологічну та інформаційну безпеку. Кожну із складових безпеки

необхідно аналізувати окремо та детально опрацювати, що у закладі зроблено, а що не працює, потребує змін, удосконалення (наприклад, для фізичної безпеки).

До уваги!

Так, наприклад, у школі дедалі частіше спостерігаються випадки цькування окремих учнів. Це реальна загроза безпеці школярів, оскільки це явище може набути масового характеру, мати негативні психологічні наслідки тощо. Отже, потрібно навчити і учнів, і вчителів долати цю небезпеку та виробити правила, дотримуючись яких цю загрозу можна мінімізувати.

Для чого потрібен внутрішній аудит закладу освіти?

- ❖ дозволяє отримати точну інформації про те, що слід зробити, щоб навчальний заклад міг ефективно захистити дітей, вчителів і працівників школи і що слід удосконалити – окреслити коло проблем, які створюють ситуації небезпеки у закладі;
- ❖ інформація, яка отримана в процесі внутрішнього аудиту, стане основою для розробки детального плану дій щодо усунення визначених проблем і поліпшення безпеки особистості у навчальному закладі.

Крок 3. Створення КБОС

Визначивши ризики, проаналізувавши можливі причини їх виникнення, члени робочої групи можуть розпочати роботу над створенням самого документа. І першою його складовою частиною повинна бути вступна заява (преамбула).

До уваги!

Преамбула – (від лат. praeeambulare – «те, що передує» та середньо-лат. praeeambulum – «введення») – передмова, вступна частина важливого нормативного акту: конституції, закону, декларації, міжнародного договору, постанов та ін., де роз'яснюється предмет, зазначаються обставини та мотиви, що були приводом для видання чи укладення цього документа, його цілі й завдання, а також інші дані загального характеру.

До уваги!

Вступна заява – це вступ до документа, який містить таку інформацію:

- кому адресовано цей документ? (*перелік осіб, які зобов'язані виконувати правила та процедури КБОС; статус осіб, які зобов'язані виконувати правила та процедури КБОС*);
- для чого його було створено? (*мета КБОС*);
- які цінності мають люди, які розробили/підписали цей документ? (*ціннісні орієнтири КБОС*);
- якою мірою КБОС відповідає іншим правилам і процедурам, що вже використовуються в закладі для захисту прав і благополуччя усіх учасників навчально-виховного процесу.

Важливо, щоб вступна заява була написана простою та зрозумілою мовою, була короткою та лаконічною за змістом.

Структура документа закладу освіти «Кодекса безпечного освітнього середовища»

КБОС має регулювати всі напрями діяльності закладу, які можуть бути пов'язані з порушеннями прав дитини, вчителя на безпеку, а також питання підтримки дітей і втручання в ситуації, коли може виникати загроза їхньому життю, здоров'ю або благополуччю.

Таким чином, цей документ повинен містити:

- ❖ **правила, конкретні дії** щодо захисту дітей від різного роду загроз, ризиків під час перебування в навчальному закладі;
- ❖ **процедури проведення** необхідних заходів у випадку порушення безпеки учасників освітнього процесу. Вони можуть стосуватися, зокрема, *безпечних стосунків між вчителями та учнями, доступу дітей до мережі Інтернет, організації безпечного дозвілля на перервах, попередження насильства тощо*. Дуже важливо, щоб заклад мав чітко визначений порядок втручання у випадках, коли виникають проблеми з безпекою, насамперед, дітей; кожен педагогічний працівник знав, кому повідомляти про такі випадки, як їх реєструвати, яка подальша процедура роботи з ними. Отже, необхідно, щоб педагогічні працівники, бать-

ки та школярі проходили навчання та мали змогу ознайомитися з процедурами вирішення проблем, пов'язаних з безпекою особистості у навчально-виховному процесі.

Формат КБОС може бути довільним за формою, проте, краще, коли його положення згруповані (беручи до уваги фізичну, психологічну, соціальну, інформаційну безпеку), мають чітку орієнтацію на їхнього виконавця (школярів, учителів, батьків або ж спільні для всіх). Кількість запропонованих правил має бути оптимальною, щоб вони виконувалися. Крім того, правила мають бути не тільки записані у КБОС, але й детально опрацьовані усіма виконавцями.

До уваги!

Положення КБОС повинні:

- відповідати вимогам чинного законодавства;
- бути чіткими та зрозумілими, оскільки вони є настановами до дії;
- містити установку на те, що потрібно зробити учасникам освітнього процесу, а не те, чого робити не можна;
- поширюватися на всіх учасників освітнього процесу;
- містити правила, які є відомими та очевидними, а не декларативними.

Крок 4. Визначення особи, відповідальної за реалізацію КБОС

Після прийняття та затвердження КБОС, необхідно визначити особу, яка відповідатиме за його реалізацію.

Ця особа повинна займати в закладі відносно високу посаду, мати достатній авторитет і підтримку, щоб бути здатною виконувати цю роль. Нею може бути, зокрема, заступник з виховної роботи.

У компетенції особи, відповідальної за реалізацію КБОС:

- приймати повідомлення про ризики та загрози для дітей і реагувати на них;

- надавати консультації батькам, педагогічним працівникам, іншим установам з психологічних і педагогічних питань;
- повідомляти про випадки насильства поліцію (зокрема, шкільного офіцера поліції), соціальну службу.

До уваги!

Шкільний офіцер поліції (ШОП, англ. school resource officer) – модель співробітництва загальноосвітніх навчальних закладів і управлінь патрульної поліції Департаменту патрульної поліції у містах України, де діє патрульна поліція.

Модель «Шкільний офіцер поліції» є однією з прикладів ефективної співпраці поліції та громади, розроблена з метою вирішення проблеми підліткової й дитячої злочинності. Ця модель поєднує зусилля двох організацій – поліції, яка відповідає за профілактику злочинності, і шкіл, які відповідають за навчання дітей у місці, де вони проводять найбільше часу.

Крок 5. Реалізація КБОС

КБОС набуває чинності з моменту його оприлюднення. Цю процедуру можна здійснити різними способами:

- ❖ обговорити в учнівському колективі, на педагогічній нараді, загальних батьківських зборах;
- ❖ розмістити інформацію на дошці оголошень, оголосити під час ефіру радіо/телебачення закладу освіти, на сайті закладу;
- ❖ зробити розсилку через Інтернет (електронну пошту, Viber, WhatsApp тощо).

Процес реалізації цього документа передбачає:

- ❖ проведення консультацій з усіма працівниками школи, батьками, учнями щодо положень КБОС;
- ❖ прийняття рішень про те, хто, де і коли має виконувати конкретні дії;

- ❖ навчання педагогічних працівників з питань захисту дітей і механізмів реагування на ризиковані та загрозові ситуації, а також особливості надання допомоги;
- ❖ навчання батьків з питань ефективного спілкування з власною дитиною, захисту дітей і позитивних методів виховання без фізичних покарань та психологічного тиску на дитину; ознайомлення їх із загрозами для дітей у мережі Інтернет;
- ❖ навчання учнів з питань попередження знущання над однолітками, небезпек у мережі Інтернет тощо;
- ❖ власне виконання положень документа закладу освіти;
- ❖ контроль та оцінка діяльності з реалізації КБОС.

РОЗДІЛ IV

ПІДТРИМУЄМО

У цьому розділі Ви дізнаєтесь:

- » що таке моніторинг положень КБОС;
- » на що варто звернути увагу під час здійснення контролю над положеннями документа закладу освіти;
- » що таке контрольний список;
- » в яких випадках можна застосувати контрольний список;
- » хто може здійснювати моніторинг дотримання положень КБОС.

4.1. ЩО ТАКЕ НАГЛЯД ЗА ДОТРИМАННЯМ ПОЛОЖЕНЬ КБОС?

Розробка КБОС є і вимогою часу, і важливим елементом нової української школи, і надзвичайно відповідальним кроком у питаннях взаємодії між усіма учасниками (дітьми, вчителями, батьками) освітнього процесу у навчальному закладі. Водночас його результативність буде помітною уже в процесі реалізації. Саме тому належну увагу слід приділити контролю над дотриманням положень цього документа.

Чому потрібно здійснювати контроль?

Як і будь-яка програма, проект, КБОС, внаслідок різного роду чинників не завжди може бути виконаний у повному обсязі. З огляду на часові рамки, пролонгований характер реформ у галузі освіти тощо, окремі правила та процедури можуть вимагати коригування, уточнення, переорієнтації. Усе зазначене є підставою для проведення моніторингу діяльності закладу та регулярної перевірки на відповідність її прийнятому КБОС.

До уваги!

Моніторинг – (від англ. monitoring – контролювання) нагляд, контроль за якими-небудь процесами або станом чого-небудь.

Власне контроль (моніторинг) потрібен для визначення та документування того, наскільки робота відповідає запланованому і того, що варто змінити. Він допомагає оцінити, наскільки визначена у документі мета досягнута.

До уваги!

До питань, які варто аналізувати в процесі моніторингу КБОС, можуть належати: яким є відсоток ознайомлених з розробленими правилами та процедурами учасників освітнього середовища, як вони викону-

ються, які ще правила, процедури, заходи необхідні для безпеки учасників у навчальному закладі.

Варто зазначити, що під час підготовки КБОС забезпечується більша частина передумов для здійснення контролю. Проведення внутрішнього аудиту (оцінювання діяльності закладу шляхом визначення переваг і недоліків, які слід усунути для поліпшення захисту дітей) на першому етапі розробки документа дає можливість визначити, що має зробити заклад для створення безпечного освітнього середовища. План таких дій буде важливою системою координат для процесу моніторингу. Таким чином, пройшовши шлях від визначення цілей до підготовки основних положень (принципів, правил) документа, стають зрозумілими орієнтири, за якими здійснюватиметься нагляд.

Виявити та оцінити ступінь дотримання чи недотримання вимог документа можна лише тоді, коли чітко зрозуміло: *хто, що саме, як саме* має виконувати. Крім того, контроль за дотриманням положень КБОС має бути чітко формалізованим. Це не означає, що він обов'язково перетвориться в бюрократичний тягар на плечі відповідальної особи, але буде свідчити про необхідність забезпечення систематичного та дисциплінованого підходу до процесу контролю.

Ефективні механізми контролю за реалізацією зазначеного документа можуть стати своєрідною гарантією прогресу у досягненні результатів діяльності, спрямованої на захист дітей, і можливістю виявити заздалегідь потенційну небезпеку.

Як часто слід здійснювати моніторинг?

Розглядати досягнуті результати та можливості змінювати й доповнювати КБОС потрібно не рідше ніж один раз на рік. Щодо окремих положень, то це можна робити частіше.

На що варто звернути увагу під час здійснення контролю?

- ❖ які успіхи були досягнуті, в яких сферах (аспектах), з якою категорією (учні, батьки/опікуни, працівники закладу)?
- ❖ завдяки чому вдалося досягнути успіху?

- ❖ які зміни варто внести у КБОС?
- ❖ які способи комунікації, донесення важливої інформації у закладі є найефективнішими?

З яких джерел можна отримати інформацію про виконання положень КБОС?

- ❖ безпосередньо від учасників освітнього процесу: дітей, педагогів, батьків (*наприклад, шляхом опитування*);
- ❖ спостерігаючи за змінами в поведінці учнів, педагогів, батьків;
- ❖ перевіряючи показники виконання вимог документа закладу.

До уваги!

Показники (*свого роду індикатори, за якими можна перевірити, чи виконується ця вимога, правило, процедура*) варто визначити на етапі розробки КБОС. Вони повинні бути об'єктивними, конкретними та відповідати мінімально необхідному рівню захисту учасників навчального процесу. Якщо під час моніторингу виявлено, що ці показники присутні, це свідчить про виконання зазначеного положення КБОС.

До уваги!

Приклади показників, за якими може здійснюватися моніторинг:

- у закладі затверджений КБОС, який містить усі необхідні положення та підписаний представником закладу, учнівського самоврядування та батьківського комітету;
- дошка оголошень для учнів, вчителів, батьків, де розміщується корисна інформація;
- рекомендації біля кожного комп'ютера щодо безпечного користування мережею Інтернет тощо.

Моніторинг – це свого роду процес збору даних. Виявлені під час моніторингу успіхи дозволять підтвердити правильність обраної закладом стратегії, окреслених труднощів – передбачити потрібні зміни й внести їх у документ, а також шляхом консультацій донести потрібну інформацію до дітей та їхніх батьків.

4.2. ЩО ТАКЕ КОНТРОЛЬНИЙ СПИСОК (CHECK-LIST) І ЯКІ ЗАВДАННЯ ВІН ВИКОНУЄ?

Одним з інструментів для здійснення контролю та перевірки за додержанням положень КБОС може стати контрольний список: перелік стандартних дій для виконання певної роботи.

До уваги!

Візуально контрольний список виглядає, як перелік дій, заходів, поряд з якими є місце для відмітки (checkbox), де можна поставити будь-яку відмітку, якщо дія виконана.

З якою метою використовується контрольний список?

Контрольний список не є інструментом планування, а призначений для здійснення контролю, причому не вибіркового, а повного над тими діями, які заплановані для успішної реалізації положень КБОС. Саме тому він має бути виконаний на 100%: відмітки повинні бути поставлені навпроти кожної дії. Чітка візуалізація контрольного списку допомагає оцінити власну готовність до роботи.

У яких випадках можна застосувати контрольний список?

Контрольний список дозволяє працівнику чітко виконати завдання, без помилок та пропусків і доречний у таких випадках:

- ❖ у типових ситуаціях, які щоразу повторюються (наприклад, поновлення веб-сайту школи, екскурсії учнів у парк, ліс тощо);
- ❖ для працівників, у яких багато різних обов'язків;
- ❖ коли спеціаліст почуває себе невпевнено, розгублено, боїться щось пропустити;
- ❖ коли часу для виконання роботи обмаль;
- ❖ коли мають місце відволікаючі чинники;
- ❖ коли ціна помилки надто велика;
- ❖ на етапі запровадження нової технології, про яку ще мало знають.

До уваги!

Контрольний список дає можливість чітко дотримуватися вказівки, на що слід звертати увагу, що виконувати. Саме тому мають бути коротко, зрозуміло та детально сформульовані його пункти.

Етапи складання контрольного списку

- 1.** Виявити можливі ризики діяльності, ситуації, процесу, які потребують складання контрольного списку *(наприклад, які можуть бути ризики, коли діти користуються мережею Інтернет, коли фотографії учнів розміщуються на веб-сайті школи, коли учні перебувають на перерві тощо)*.

На цьому етапі важливо точно передбачити усі можливі ризики, тобто виявити все, що неприємне може статися, і зробити це потрібно якомога детальніше. Виконання цього етапу становить 80% усього обсягу роботи зі складання контрольного списку.

До уваги!

Візьмемо для прикладу ситуацію користування дітьми мережею Інтернет та ризики, які з цим пов'язані:

- потрапити на небезпечні для себе веб-сторінки, які містять, наприклад, порнографію або матеріали із зображеннями насильства;
- стати жертвами дорослих (наприклад, які розбещують неповнолітніх) або однолітків (різні форми залякування та образ в мережі Інтернет);
- стати жертвою шахраїв, злодіїв тощо.

- 2.** Сформулювати пункти контрольного списку.

Детально записати список усіх дій, які допоможуть зменшити визначені ризики.

До уваги!

Наприклад, щоб не стати жертвою шахраїв, дитина повинна виконати такі дії:

- усі покупки в мережі Інтернет здійснювати лише з дозволу дорослих;

- зберігати в таємниці свої особисті дані;
- спілкуватися в мережі Інтернет лише з перевіреним колом користувачів тощо.

3. Створити контрольний список.

Цей крок вимагає звести усі визначені на попередньому етапі дії в один список, у якому:

- має бути не більше ніж 20–30 пунктів;
- всі пункти повинні поміщатися на одній сторінці формату А-4;
- один пункт – це одна конкретна операція;
- формулювання мають бути однозначними, у стверджувальній формі.

До уваги!

Наприклад:

- інструкція перед кожним комп'ютером про правила безпеки в мережі Інтернет;
- на комп'ютерах закладу, призначених для вільного доступу до мережі Інтернет, постійно доступні навчальні матеріали з безпечного користування нею тощо;
- індивідуальний логін і пароль кожній дитині для доступу в мережу Інтернет.

Таким чином, уважно переглянувши контрольний список, одразу зрозуміло, що потрібно перевірити. Якщо справа є складною або програма, яку потрібно моніторити, об'ємною, то її варто розділити на частини (безпечне освітнє середовище: безпечне фізичне середовище, безпечне психологічне середовище, безпечне інформаційне середовище, безпечне соціальне середовище,) і до кожної окремо створити такий список.

4. Перевірити контрольний список та протестувати його.

Щоб переконатися у правильності складеного контрольного списку варто:

- a. на деякий час відкласти його в сторону, а згодом глянути по-новому;
- b. запропонувати комусь з колег, керівнику школи тощо перевірити його.

5. Зробити контрольний список зручним для використання.

Зважаючи на те, що це документ багаторазової дії, його слід зробити приємним на вигляд, відформатувати і залишити поля для коментарів.

6. Виконати усі пункти контрольного списку.

- виконану дію потрібно одразу відмітити;
- переконатися в тому, що всі пункти виконано дослівно;
- зберігати виконаний контрольний список.

7. Відредагувати контрольний список.

У вже виконаний контрольний список варто додати те, чого під час його виконання не вистачало, забрати зайве, змінити, уточнити формулювання тощо.

8. Поділіться контрольним списком з колегами.

Оскільки цей список використовується для контролю за дотриманням правил безпеки в школі, то корисним він буде для працівників закладу, інших шкіл тощо.

У чому є переваги використання контрольного списку?

- 🔑 допомагає зекономити час, необхідний для пояснення того, що треба зробити;
- 🔑 полегшує делегування повноважень;
- 🔑 робить завдання зрозумілим для виконання (фахівець знає, що треба робити);
- 🔑 зменшує ймовірність помилок;

- ❖ робить роботу простішою, рятує справу, якщо працівник малокомпетентний.

Які існують недоліки контрольного списку?

- ❖ потрібен час для його складання, тестування;
- ❖ вимагає скрупульозного виконання, творчість недопустима;
- ❖ потрібно ретельно та виважено формулювати кожен пункт документа, що вимагає компетентності укладачів.

4.3. ХТО МОЖЕ ЗДІЙСНЮВАТИ МОНІТОРИНГ ДОТРИМАННЯ ПОЛОЖЕНЬ КБОС?

Для контролю за процесом реалізації та дотриманням положень КБОС у закладі його керівництвом призначається відповідальна особа. Остання повинна займати в закладі відносно високу посаду, мати достатній авторитет і підтримку, щоб виконувати цю роль. Усі працівники школи повинні знати, хто ця особа, і як у разі потреби з нею можна зв'язатися. Вдалою ідеєю може бути призначення декількох осіб для виконання цієї ролі, щоб у випадку відсутності однієї інша особа могла її замінити.

Що входить у функціональні обов'язки відповідального за моніторинг дотримання положень КБОС?

- ❖ отримання повідомлень про ризики для дітей і реагування на них;
- ❖ проведення не рідше ніж один раз на рік загального моніторингу рівня виконання вимог КБОС та реагування на будь-які сигнали щодо його порушення. Для цього можна використовувати метод анкетування, опитування тощо (зразок додається). Під час проведення такого загального моніторингу працівники закладу мають змогу подавати пропозиції щодо внесення змін до КБОС та повідомляти про порушення його вимог на території закладу;

- ❖ надання пропозицій щодо внесення можливих змін у КБОС;
- ❖ підготовка звіту за результатами анкет працівників закладу та подання його директору школи. Враховуючи результати моніторингу, керівник закладу повинен внести необхідні зміни до КБОС та повідомити про них працівникам закладу;
- ❖ консультування працівників закладу щодо конкретних випадків порушення безпеки дитини;
- ❖ роз'яснення у разі потреби батькам, дітям положень КБОС, надання інформації щодо їх змін;
- ❖ інформування (у разі потреби) про випадки порушення безпеки дитини (ризик, загрози, насильство) компетентних установ, таких як поліція (шкільні офіцери поліції), соціальні служби.

ДОДАТКИ

[Додаток 1](#): Стратегія захисту дітей

[Додаток 2](#): Показники виконання вимог стандартів захисту дітей відповідно до «Стратегії захисту дітей від насильства»

[Додаток 3](#): Анкета «Моніторинг дотримання положень КБОС»

ДОДАТОК 1

СТРАТЕГІЯ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ¹**Вступ**

Головним правилом для всіх дій працівників закладу є необхідність діяти в найкращих інтересах дитини. Кожний працівник повинен ставитися до дітей з повагою та враховувати їхні потреби. Використання працівником будь-якої форми насильства проти дитини є неприйнятним.

Для досягнення цього працівники закладу повинні діяти відповідно до чинного законодавства та внутрішніх правил закладу в межах своїх повноважень.

Розділ I. Визначення термінів

§ 1

1. Працівник закладу – особа, яка працює в закладі згідно з трудовою угодою або за контрактом.
2. Дитина – будь-яка особа віком до 18 років.
3. Особа, уповноважена представляти дитину – один з її рідних або прийомних батьків, або законний опікун.
4. Дозвіл батьків (опікунів) означає дозвіл, наданий хоча б одним з батьків дитини. Проте якщо між батьками дитини немає згоди, їм має бути повідомлено, що питання повинно бути вирішено в родині або опікунському суді.
5. Насильство проти дитини розуміється, як дії проти дитини, що підлягають покаранню та є забороненими, скоєні будь-якою

---

¹ Приклад КБОС, який був розроблений польською громадською організацією Фондація «Даємо дітям силу».

особою, зокрема працівником закладу, або дії, які загрожують благополуччю дитини, зокрема неналежний догляд за нею.

6. Особа, відповідальна за Інтернет – працівник закладу, призначений його керівником для контролю за користуванням дітьми мережею Інтернет на території закладу та їх безпеку під час такого користування.
7. Особа, відповідальна за реалізацію «Стратегії захисту дітей від насильства» (далі – Стратегії) – працівник закладу, призначений його керівником для контролю за її виконанням.
8. Особисті дані дитини – будь-яка інформація, за допомогою якої можна ідентифікувати дитину.

Розділ II. Визначення чинників ризику насильства проти дитини та реагування на них

§ 2

1. Працівники закладу мають знати чинники ризику насильства проти дитини та звертати на них увагу в рамках своїх службових обов'язків.
2. Якщо виявлено чинники ризику, працівники закладу повинні повідомити про них батькам і надати їм інформацію про можливість для отримання підтримки, а також заохотити їх до вирішення проблеми.
3. Працівники повинні контролювати стан і благополуччя дитини.

Розділ III. Порядок реагування у випадках насильства проти дітей

§ 3

Якщо працівник закладу підозрює, що дитина стала жертвою насильства, він повинен надати інформацію про це в письмовій формі класному керівнику (педагогу-консультанту, психологу або керівнику закладу).

§ 4

1. Педагог-консультант (психолог) викликає батьків або опікунів дитини, яка може бути жертвою насильства, і повідомляє їм про це.
2. Педагог-консультант (психолог) повинен підготувати опис ситуації дитини в навчальному закладі та в родині на підставі своїх розмов з дитиною, вчителями, вихователями та батьками і розробити план допомоги дитині.
3. План допомоги має включати рекомендації з таких питань:
  - a. вжиття заходів для забезпечення безпеки дитини, у т.ч. повідомлення компетентних служб про можливий випадок насильства;
  - b. підтримка, яку навчальний заклад повинен запропонувати дитині;
  - c. направлення дитини до спеціалізованого центру для отримання допомоги (за потреби).

§ 5

1. У більш складних випадках (пов'язаних із сексуальним насильством, жорстоким фізичним або психологічним насильством) керівник закладу повинен створити групу реагування, до складу якої можуть входити психолог-консультант, вихователь або класний керівник дитини, керівник та інші працівники закладу, обізнані із ситуацією або добре знайомі з дитиною (надалі – група реагування).
2. Група реагування повинна підготувати план надання допомоги дитині, який відповідає вимогам, зазначеним у п. 3, § 4 Стратегії, та базується на матеріалах, підготовлених психологом-консультантом закладу, та іншій інформації, отриманій членами групи.
3. Якщо про можливий випадок насильства проти дитини повідомляється її батькам або опікунам, створення групи реагування є обов'язковим. Група має призначити батькам або опікунам зустріч для обговорення проблеми, під час якої батькам або опікунам може бути повідомлено про те, що можливий випа-

док насильства буде розслідуватися зовнішньою організацією для забезпечення об'єктивності розслідування. Необхідно вести протокол такої зустрічі.

§ 6

1. Педагог-консультант повинен представити план надання допомоги дитині її батькам або опікунам, рекомендуючи щільну співпрацю під час його виконання.
2. Педагог-консультант повинен поінформувати батьків або опікунів дитини про обов'язок закладу повідомити про можливий випадок насильства компетентні органи (прокуратуру, поліцію, суд з питань сім'ї/опікунства) або керівника міждисциплінарної групи (поліцейська процедура «Синя картка»).
3. Після того, як педагог-консультант поінформував батьків, керівник закладу повинен повідомити про можливий злочин прокуратурі, поліції або окружному суду, департаменту у справах сім'ї та неповнолітніх, або відправити заповнену форму «Синя картка – А» керівникові міждисциплінарної групи.
4. Відповідальність за подальші дії несуть органи, згадані у попередньому пункті.
5. Якщо про можливий випадок насильства проти дитини повідомляється батькам або опікунам дитини, але факт такого випадку не підтверджується, батьки або опікуни дитини мають отримати інформацію про це в письмовій формі.

§ 7

1. При реагуванні на повідомлення про випадок насильства розробляється таблиця вжитих заходів (втручання), зразок якої наведено в Додатку 2. Таблиця має знаходитися в особовій справі дитини.
2. Усі працівники закладу та інші особи, яким стало відомо про випадок насильства або будь-які пов'язані з ним питання в межах своїх службових обов'язків, повинні зберігати конфіденційність, за винятком інформації, яка передається компетентним органам відповідно до порядку реагування.

Розділ IV. Принципи захисту особистих даних дитини

§ 8

1. Особисті дані дитини мають бути захищені, згідно з положеннями Закону Республіки Польща «Про захист персональних даних» від 9 серпня 1997 р.
2. Працівники закладу, які працюють з особистими даними дітей, повинні зберігати їхню конфіденційність і вживати заходів для їхнього захисту від несанкціонованого доступу.
3. Особисті дані дитини надаються лише тим особам і організаціям, які мають на це право, згідно із законодавством, та відповідні повноваження.
4. Працівники закладу мають право працювати з особистими даними дитини та надавати їх в рамках розслідування, яке проводиться міждисциплінарною групою, призначеною, згідно з положеннями Закону Республіки Польща «Запобігання Насильству в Сім'ї» від 29 липня 2005 р.

§ 9

Працівник закладу може використовувати інформацію про дитину з освітньою або навчальною метою лише за умови анонімності дитини та неможливості її ідентифікації за допомогою такої інформації.

§ 10

1. Працівник закладу не має права надавати інформацію про дитину, її батьків чи опікунів представникам засобів масової інформації.
2. У виключних ситуаціях, якщо це є обґрунтованим, працівник закладу може звернутися до батьків або опікунів дитини за дозволом надати їхні контактні дані представникам засобів масової інформації. Такі дані надаються лише за умови отримання дозволу.
3. Працівники закладу не мають права надавати можливість представникам засобів масової інформації встановлювати контакт з дітьми.
4. Працівники закладу не мають права розмовляти з представ-

никами засобів масової інформації про дітей, їхніх батьків чи опікунів. Це також стосується ситуацій, коли працівник закладу вважає, що його висловлювання не записуються.

5. У виняткових ситуаціях, якщо це є обґрунтованим, працівник закладу може мати розмову з представниками засобів масової інформації про дитину або її батьків (опікунів) за умови згоди на це батьків (опікунів) у письмовій формі.

§ 11

1. Представники засобів масової інформації можуть отримувати дозвіл на доступ до окремих приміщень закладу для підготовки матеріалів для ЗМІ за рішенням керівника закладу.
2. Приймаючи відповідне рішення, керівник повинен звернутися до адміністрації закладу з проханням підготувати приміщення закладу для роботи представників ЗМІ таким чином, щоб зйомка дітей у закладі була неможливою.

РОЗДІЛ V. Принципи захисту зображень

§ 12

Визнаючи право дітей на приватність і захист особистих інтересів, заклад повинен захищати зображення дітей.

§ 13

1. Працівники закладу не мають права давати дозвіл на фото-, відеозйомку дітей або їх аудіозапис на території закладу без попередньої згоди батьків або опікунів дитини в письмовій формі.
2. Для отримання згоди батьків (опікунів) для фото-, відеозйомки дитини працівник закладу має звернутися до них, згідно з процедурою для отримання такого дозволу. Не дозволяється надавати представникам ЗМІ контактні дані батьків (опікунів) дитини без їхньої попередньої згоди.
3. Якщо зображення дитини є лише частиною великого зображення, наприклад, публічного заходу, пейзажу, зборів тощо, дозвіл батьків (опікунів) на фото-, відеозйомку не є необхідним.

§ 14

1. Оприлюднення працівником закладу зображення дитини в будь-якому вигляді (фото-, відео- або аудіозапису) потребує попередньої згоди батьків або законних опікунів дитини в письмовій формі.
2. Згаданий в п.1 дозвіл повинен містити дані про те, де буде оприлюднено запис або зображення та в якому контексті його буде використано (наприклад, що його буде розміщено на веб-сайті www.youtube.pl з метою реклами закладу).

РОЗДІЛ VI. Принципи доступу дітей до мережі Інтернет

§ 15

1. Надаючи дітям доступ до мережі Інтернет, заклад зобов'язаний вжити всіх заходів для захисту їх від матеріалів, які можуть зашкодити їхньому належному розвитку, зокрема, має бути встановлено останню версію спеціального програмного забезпечення для такого захисту.
2. На території закладу дитина може мати доступ до мережі Інтернет у таких випадках:
  - а. під наглядом учителя на заняттях з вивчення комп'ютера;
  - б. без нагляду вчителя – на комп'ютерах навчального закладу, призначених для цього (вільний доступ).
3. Коли дитина отримує доступ до мережі Інтернет під наглядом працівника закладу, останній має розповісти дитині про принципи безпечного користування мережею Інтернет. Крім того, працівник закладу відповідає за забезпечення безпеки дітей при використанні мережі Інтернет під час занять.
4. На комп'ютерах закладу, призначених для вільного доступу до мережі Інтернет, мають бути постійно доступними навчальні матеріали з безпечного користування нею.

§ 16

1. Особа, відповідальна за безпечний доступ до мережі Інтернет, повинна надати кожній дитині індивідуальний логін (обліковий запис) і пароль, які дають їй змогу користуватися мережею Інтернет на території закладу, та пояснити дитині, що вона не повинна повідомляти нікому свій логін і пароль.
2. Доступ дітей до мережі Інтернет на території закладу має бути можливим лише через сервер закладу після того, як дитина вводить свій індивідуальний логін і пароль.

§ 17

1. Особа, відповідальна за доступ до мережі Інтернет, повинна забезпечити на території закладу на всіх комп'ютерах з доступом до мережі Інтернет встановлення та регулярне оновлення таких елементів:
  - a. програмне забезпечення для блокування доступу до небажаних ресурсів;
  - b. програмне забезпечення для контролю користування дітьми мережею Інтернет;
  - c. антивірусне програмне забезпечення;
  - d. програмне забезпечення для блокування спаму;
  - e. мережевий захист (брандмауер).
2. Програмне забезпечення, згадане в п.1, має оновлюватися відповідальною за це особою щонайменше один раз на місяць.
3. Відповідальна особа має щонайменше один раз на місяць перевіряти, чи не має небезпечних матеріалів на комп'ютерах з доступом до мережі Інтернет. Якщо такі матеріали виявлено, вона має визначити, хто використовував комп'ютер, коли було завантажено такі матеріали.
4. Відповідальна особа має повідомити педагога-консультанта про дитину, яка використовувала комп'ютер для завантаження небезпечних матеріалів.

5. Консультант-педагог повинен провести розмову з такою дитиною стосовно безпечного використання мережі Інтернет.
6. Якщо під час такої розмови консультант-педагог дізнається про зловживання стосовно дитини, він має вжити заходів, описаних у Розділі II.

РОЗДІЛ VII. Контроль за реалізацією Стратегії

§ 18

1. Керівник закладу призначає _____ (вказати прізвище та ім'я) особою, відповідальною за реалізацію Стратегії на території закладу.
2. Зазначена особа відповідає за контроль за реалізацією Стратегії, реагування на будь-які сигнали щодо її порушення, а також за внесення пропозицій стосовно внесення змін до Стратегії.
3. Кожні півроку відповідальна особа, згадана вище в п.1, повинна проводити загальний моніторинг рівня виконання вимог стратегії працівниками закладу. Під час проведення такого загального моніторингу працівники закладу можуть подавати пропозиції стосовно внесення змін до Стратегії та повідомляти про порушення її вимог на території закладу.
4. На основі результатів анкет працівників закладу відповідальна особа, згадана в п. 1, має підготувати звіт та передати його керівникові закладу.
5. Враховуючи результати моніторингу, керівник закладу повинен внести необхідні зміни до Стратегії та повідомити про них працівників закладу.

РОЗДІЛ VIII. Заключні положення

§ 19

1. Стратегія стає чинною в день її оприлюднення.
2. Оприлюднення документа має відбутися таким чином, щоб він був доступний усім працівникам закладу, наприклад, через його розміщення на дошці для оголошень або розсилку електронною поштою.

ДОДАТОК 2

**ПОКАЗНИКИ ВИКОНАННЯ ВИМОГ СТАНДАРТІВ
ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІДПОВІДНО ДО «СТРАТЕГІЇ ЗАХИСТУ
ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА»²****Стандарт 1. Школа (або інший заклад) запровадила та виконує Стратегію.**

Виконання вимог Стандарту 1 означає:

1. У закладі запроваджено реалізацію Стратегії, яка містить принципи захисту дітей від насильства.
2. Стратегія і відповідні принципи захисту дітей дотримуються всіма працівниками закладу, включно з волонтерами, стажерами та практикантами.
3. Стратегія визначає такі питання:
  - порядок повідомлення та втручання, де поетапно зазначено, що слід робити, коли дитина стала жертвою насильства або її безпеці загрожують незнайомі люди, члени родини чи працівники закладу;
  - правила захисту особистих даних, які визначають методи збереження та поширення інформації про дітей;
  - правила захисту зображень дітей, які визначають, як можна знімати дітей на фото або відео та поширювати їх зображення;
  - правила доступу дітей до мережі Інтернет і їх захисту від шкідливих матеріалів, розміщених у ній, включно з призначенням особи або осіб, відповідальних за нагляд за безпечним використанням комп'ютерної мережі.
  - принципи безпечних відносин між працівниками закладу та дітьми, включно з повним описом поведінки, яка є неприйнятною при спілкуванні з дітьми.

---

² Розроблено Фондацією «Даємо дітям силу» (Польща) для закладів освіти Республіки Польща

4. Керівництвом закладу призначено особу, відповідальну за контроль за виконанням Стратегії, при цьому чітко визначено всі її завдання.

Показник виконання вимог стандарту:

- у закладі затверджено документ під назвою «Стратегія захисту дітей від насильства», підписаний представником закладу і представником Ради батьків, який містить усі необхідні положення.

Стандарт 2. Школа (або інший заклад) здійснює нагляд за своїми працівниками для запобігання випадкам насильства проти дітей.

Виконання вимог стандарту 2 означає:

1. Прийняття на роботу нових працівників із перевіркою їх біографічних даних, характеристик і придатності для роботи з дітьми.
2. При прийнятті на роботу заклад обов'язково має отримувати дані про кандидатів із Національного кримінального реєстру³, коли це дозволено законодавством. В інших випадках кандидати повинні підписувати заяву про відсутність судимості та перебування під слідством за правопорушення, пов'язані з насильством проти дітей, непристойною поведінкою та за сексуальні правопорушення.
3. Подібні заяви також мають підписуватися волонтерами, стажерами та практикантами, які працюють у закладі.
4. Усі працівники закладу, волонтери, стажери та практиканти підписали такі персональні заяви про відсутність судимостей і перебування під слідством за згадані правопорушення, або заклад отримав відповідну інформацію через Національний кримінальний реєстр .
5. У випадках, коли виникають підозри щодо можливих загроз безпеці дітей або застосування насильства проти дітей працівниками закладу, у закладі завжди дотримуються вимог, зазначених у Стратегії.

³ В Україні є Єдиний державний реєстр судових рішень та Єдиний реєстр досудових розслідувань

Показники виконання вимог стандарту:

- 🔑 виконання вимог при прийнятті на роботу нових співробітників;
- 🔑 отримання даних про судимість (перебування під слідством) із Реєстру кримінальних проваджень, коли це дозволено законодавством;
- 🔑 заяви про відсутність судимості (перебування під слідством), підписані штатними працівниками, волонтерами, стажерами та практикантами, якщо законодавство не дозволяє отримати таку інформацію з Реєстру кримінальних проваджень.

Стандарт 3. Школа (або інший заклад) проводить навчання своїх працівників з питань захисту дітей від насильства та надання їм допомоги в небезпечних ситуаціях.

Виконання вимог стандарту 3 означає:

1. Усі працівники закладу, включно зі стажерами та практикантами, ознайомлені зі Стратегією.
2. Усі працівники закладу знають, як розпізнати чинники ризику й ознаки насильства проти дітей, а також правові аспекти захисту дітей (обов'язковість втручання для залучення правоохоронної системи – процедура «Синя картка»⁴).
3. Щонайменше один учитель або вихователь закладу пройшов навчання з методів та інструментів, які використовуються для навчання дітей захисту від насильства та зловживань (також при використанні Інтернету), має плани відповідних занять і навчальні матеріали для дітей.
4. Класні керівники пройшли навчання з питань запобігання випадкам знущань над однолітками серед дітей і реагування на них.
5. Працівники закладу мають доступ до інформації про можливість отримання допомоги у випадках, коли підозрюється застосування

⁴ Цю процедуру розроблено Головним управлінням і штаб-квартирою польської поліції разом із Національною агенцією з проблем зловживання алкоголем, вона розрахована на надання допомоги жертвам сімейного насильства.

насильства проти дітей, разом із контактними даними місцевих установ, які працюють в області захисту дітей і надають допомогу в надзвичайних ситуаціях (поліція, суд із сімейних питань, кризовий центр, центр соціальних послуг, медичні центри).

Показники виконання вимог стандарту:

- ❖ кількість працівників закладу, які пройшли навчання;
- ❖ необхідна інформація є легкодоступною для працівників.

Стандарт 4. Школа (або інший заклад) проводить навчання батьків з питань виховання без застосування насильства та захисту дітей від насильства.

Виконання вимог стандарту 4 означає:

1. У школі або іншому закладі є дошка оголошень для батьків з корисною інформацією з таких питань:

- виховання дітей без застосування насильства;
- захист дітей від насильства та зловживань, загрози для дітей у мережі Інтернет;
- можливості для вдосконалення навичок виховання;
- контактні дані установ, які надають допомогу в складних ситуаціях.

2. Усі батьки ознайомилися зі Стратегією, затвердженою в закладі.

Показники виконання вимог стандарту:

- ❖ дошка оголошень для батьків, де розміщується корисна інформація;
- ❖ кількість батьків, ознайомлених зі Стратегією, затвердженою в закладі.

Стандарт 5. У школі (або іншому закладі) дітей навчають, які права вони мають і як вони можуть захистити себе від насильства.

Виконання вимог стандарту 5 означає:

1. У закладі організовано заняття для дітей з питань прав дитини та захисту від насильства і зловживань (також у мережі Інтернет).
2. Діти знають, до кого вони мають звертатися за порадами та допомогою у випадках насильства і зловживань.
3. У закладі є навчальні матеріали для дітей (книги, брошури, листівки) з питань прав дитини, захисту від ризиків насильства та зловживань, правил безпечної поведінки в мережі Інтернет.
4. Діти мають доступ до інформації про права дитини та можливості отримання допомоги в складних ситуаціях, зокрема про безкоштовні гарячі лінії для дітей і молоді.

Показники виконання вимог стандарту:

- ❖ кількість навчених дітей;
- ❖ кількість занять у річному розкладі занять класу (групи);
- ❖ у доступних для дітей зонах на видному місці розташовано інформацію про безкоштовні гарячі лінії для дітей і молоді разом з порадами, як отримати допомогу у випадках насильства.

Стандарт 6. Школа (або інший заклад) проводить моніторинг своєї діяльності та регулярно перевіряє її на відповідність прийнятним стандартам захисту дітей.

Виконання вимог стандарту 6 означає:

1. Прийняті правила та процедури для захисту дітей переглядаються щонайменше один раз на рік.
2. У рамках проведення контролю за дотриманням правил і процедур для захисту дітей у закладі проводяться консультації з дітьми та їхніми батьками (опікунами).

Показник виконання вимог стандарту:

- ❖ щорічно готується внутрішній звіт про виконання в закладі Стратегії.

АНКЕТА «МОНІТОРИНГ ДОТРИМАННЯ ПОЛОЖЕНЬ КБОС»

	так	ні
1. Чи знаєте Ви правила та положення КБОС?	☐	☐
2. Чи знайомі Ви з процедурою дій, коли є підозра на існування загрози для безпеки дитини?	☐	☐
3. Чи знаєте Ви, як реагувати на загрозу безпеці дитини?	☐	☐
4. Чи помітили Ви будь-які порушення положень Кодексу безпечного освітнього середовища іншими працівниками Вашого закладу?	☐	☐
5. Чи є у Вас зауваження або пропозиції (зокрема, щодо внесення змін) стосовно Кодексу безпечного освітнього середовища?	☐	☐

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Безпечне освітнє середовище – це наявність у ньому безпечних умов навчання та праці, комфортної міжособистісної взаємодії, яка сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів, батьків, відсутність будь-яких проявів насильства та достатньо ресурсів для їх запобігання, а також дотримання прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу.

Внутрішній аудит закладу освіти – оцінка реальної ситуації (сильні та слабкі сторони, ризики та небезпеки, можливості закладу) щодо безпеки та захисту осіб, які задіяні у навчально-виховному процесі закладу освіти; ретельний аналіз проблем закладу.

Кодекс безпечного освітнього середовища – це документ закладу освіти, який повинен регулювати всі напрями діяльності закладу, пов'язані з порушеннями прав дитини на безпеку, а також питання підтримки дітей і втручання в ситуації, коли може виникати загроза їхньому життю, здоров'ю або благополуччю.

Контрольний список – перелік дій, заходів, поряд з якими є місце для відмітки (checkbox), де можна поставити будь-яку відмітку, якщо дія виконана.

Моніторинг – (від англ. monitoring – контролювання) нагляд, контроль за певними процесами або станом чого-небудь.

Освітнє середовище – це характеристика життя всередині освітнього закладу, система впливів і умов формування особистості, а також система можливостей для розвитку особистості, які містяться у соціальному та просторово-предметному оточенні.

Показники результативності – це статистичний індикатор, який містить інформацію про результати виконання програми, проекту тощо.

Шкільний офіцер поліції (ШОП, англ. school resource officer) – модель співробітництва закладів освіти і управлінь патрульної поліції Департаменту патрульної поліції у містах України, де вона діє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Т.В., Абрамов Л.К. Менеджмент неприбуткової організації. Частина 2. Кіровоград: ЦПТІ, ІСКМ, 2003. 140 с.
2. Водолазська Т. В. Модель доброзичливого до дітей освітнього середовища [Електронний ресурс] / Т. В. Водолазська // ПостМетодика, №5 (108), 2012. – 2012. – URL: <http://poippo.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM-108.pdf>
3. Кириленко Н.М. Проблеми інформаційної безпеки освітнього середовища вищого навчального закладу. Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи: третя міжнар. наук.-практ. конф.: [в 2 ч.]. Ч.1. / Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України та ін.; за ред. М.М. Козяра, Н.Г. Ничкало. Львів: ЛДУ БЖД, 2012. С. 149–151.
4. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / під заг. ред. Н.М. Бібік. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. С. 50–69.
5. Совгіра С.В., Гончаренко Г.Є. Проблеми екологічної безпеки як основи життєдіяльності особистості в освітньому середовищі. IV Всеукраїнські наукові читання пам'яті Сергія Терещука: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Миколаїв, 23-24 квітня 2015 р.) / Чорноморський державний університет імені Петра Могили; Миколаїв: ФОП Швець В.Д., 2015. С. 205–208.
6. Как правильно составить чек-лист URL: <https://blog.uamaster.com/kak-pravilno-sostavit-chek-list/>
7. Child-Friendly Schools Documentary Series: Rising Voices. URL: https://www.unicef.org/cfs/index_RisingVoices.htm.
8. Yaware.TimeTracker. URL: <https://timetracker.yaware.com.ua>

Автори-упорядники:
Н. І. Бойчук; Т. П. Цюман

КОДЕКС БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА
Методичний посібник

За загальною редакцією Т. П. Цюман

Для безкоштовного розповсюдження